

SMOTRA

Tito, 10. januara 1943:

Već 19 mjeseci u Bosanskoj krajini traje narodni ustanak svojom žestinom i sve se više razvija. Može se reći da je ustanak u Bosanskoj Krajini do sada bio uspješniji no što je to u mnogim drugim krajevima. Oslobođena je najveća teritorija, oslobođeno je mnogo gradova, vođene su bitke velikih razmjera, razbijene su velike neprijateljske snage, iako je neprijatelj bio nadmoćniji, kako brojčano tako i u tehnici. U Bosanskoj krajini postoji oslobođena teritorija gdje neprijateljska pogana noga u toku čitavog oslobodilačkog rata nije uspjela da stane. Šta je to što je narod i borbu Bosanske krajine učinilo tako upornim i tako izdržljivim u ovoj narodnooslobodilačkoj borbi? To je, prvo, zbog toga što su okupatorski plaćenici – ustaše od samog početka podvrgli srpski živalj u Bosanskoj krajini zvjerskom istrebljivanju, jer je pokolj srpskog stanovništva bio masovniji no u drugim krajevima. Drugo, zbog toga što je bolje nego u ma kojoj drugoj pokrajini, osim Like, možda, bio povezan front sa pozadinom, jer narod Bosanske krajine u pozadini, naročito žene i omladina, čini natčovječanske napore da pomogne svojim borcima na frontu. Treće, zbog toga što je kroz ovaj dugotrajni proces borbe sve više i više sazrijevala svijest, ne samo kod boraca nego i kod čitavog naroda Bosanske krajine, da je ta njihova borba sastavni dio narodnog ustanka u svim zemljama Jugoslavije i da ju je potrebno, usprkos svojim žrtvama i teškoćama, dovesti do pobjedonosnog sorssetka. Četvrti, zato što podlim izdajničkim četnicima nije uspjelo da unesu razdor u redove krajiških boraca kao što im je uspjelo u istočnoj Bosni, u Crnoj Gori, Srbiji, Hercegovini i drugim krajevima. Narod Bosanske krajine je na vrijeme prozrio njihove izdajničke namjere, uvidio je njihovo bratimljenje sa najvećim kronicima srpskog naroda – ustašama. Peto, zbog toga što su u toku ove velike oslobodilačke borbe došle do punog izražaja one vrline i junaštva koje su vjekovima resile slobodarski narod Bosanske krajine. Šesto, zbog toga što Komunistička partija u Bosanskoj krajini ima dubokog korijena u narodu, što je dala u Krajini tako legendarne junake kao što su bili Solaja, Stojanović i mnogi drugi, koji su dali svoje živote za slobodu i sreću svoga naroda. – Evo, to su razlozi zašto ustanak u Bosanskoj krajini nije bio ugušen, već se naprotiv sve više razvija.

Narod Bosanske krajine nije se dao zavesti na krivi put od raznih četničkih plaćenika da svoju osvetničku mržnju usmjeri protiv čitavog hrvatskog i muslimanskog naroda, već je, naprotiv, dobro znao razlikovati ustaške zlikovce od ostalog ne-dužnog svijeta, kao što znade razlikovati i četničke razbojnike od pravih srpskih rodoljuba. U srcima krajiških boraca rasla je i svakim danom sve više raste mržnja, ali samo protiv pravih neprijatelja naroda, protiv talijanskih i njemačkih okupatora, protiv krovočnih ustaša i mrskih četničkih izdajnika.

Baš u tome se i izražava visoka svijest krajiških boraca što njihovo ubojito oružje podjednako pogađa sve neprijatelje naroda — njemačke i talijanske okupatore, ustaške zlikovce i četničke izdajnike. Može se kazati da takva dosljedna borba koju vode Krajišnici protiv svih neprijatelja naroda baš i remeti sve planove njemačkih i londonskih izbjeglica koji idu za tim da otupe oštricu narodnog ustanka, da izazovu bratsko krvoproliće i da na isti način, kao što su to u Crnoj Gori, Hercegovini i drugim krajevima, ponovo porobe narod nad kojim treba da vlada kundak bivših jugoslavenskih žandarma koji su danas najbolji čuvari okupatorskih interesa.

Kad su naše proleterске brigade došle na teritoriju Bosanske krajine, narod ovih krajeva pokazao je divne primjere bratske poštovanosti i ljubavi prema svojoj braći iz Srbije i Crne Gore, čije je ranjene borce sa radošću prihvatio da ih njeguje i da im pomogne na onom malom parčetu oslobođene teritorije koja je tada postojala. Bratska pažnja prema svojoj srpskoj i crnogorskoj braći imala je to dejstvo da su se naši slavni borci proleterских brigada osjećali ovdje kao kod svoje kuće i vjernost vratili vjernošću, boreći se već sedam mjeseci rame uz rame sa svojim krajiškim drugovima i oslobođajući gradove i sela od morskog okupatora i njihovih slugu. Ta samoprijegorna borba boraca naših proleterских brigada, koji se bore daleko od svoje rodne grude, izaziva još veću ljubav i vjernost kod svoje braće u Bosanskoj krajini koja su već danas tako spremna da sutra, ako to treba, zajedno sa svojom srpskom i crnogorskom braćom pođu da se bore u Srbiju ili Crnu Goru za oslobođenje svoje porobljene braće.

Uloga Bosanske krajine u ovom današnjem velikom oslobodilačkom ratu ima ogroman značaj. Upornost i dosljednost Krajišnika u ovoj borbi daje primjer i ostalim krajevima naše zemlje da isto tako odlučno i uporno nastave borbu protiv okupatora i svih izdajnika. Krajiški borci zauzimaju u redovima naše narodnooslobodilačke borbe jedno od prvih mjesta, kako po svome junaštvu tako i po svojoj izdržljivosti. Maše krajiške brigade izvršavaju bez pogovora i najteže zadatke, dokazujući time da su prava narodna vojska. Prava vojnička disciplina u krajiškim brigadama svakog dana sve se više učvršćava i uvjeren sam da će uskoro u tom pogledu Krajišnici zauzeti jedno od prvih mjesta u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci. Takvi borci, koji su prošli legendarnu epopeju Kozare, koji su tim svojim junaštvom zadivili čitav svijet, koji su tim svojim junaštvom uliti novu vjeru narodima ostalih krajeva naše zemlje u nepobjedivost našeg narodnog ustanka, koji su dokazali kakva je čuda narod sposoban učiniti kada je jedinstven i riješen da do posljednje kapi svoje krvi brani svoju slobodu, nezavisnost, svoju čast, takvi borci imaju sve kvalifikacije jedne nepobjedive i disciplinovane narodne vojske. Takvi borci neće nikada dozvoliti da se u njihovim redovima nalaze elementi koji bi sramotili njihovu čast pravih narodnih vojnika i boraca za veliku stvar narodnog oslobođenja.

Isto tako, divne primjere kakve pokazuju naši krajiški borci na frontovima, pokazuju i naša krajiška omladina i naše krajiške žene u pozadini. Zar nije divan primjer junaštva i upornosti naša krajiška poljoprivredna brigada, koja noć i dan ispred vatre neprijateljskih kuršuma izolaci hranu za naše borce, za naše ranjene? Zar nije divan primjer naših krajiških žena koje na svojim zgarištima rade i vode brigu da što više pomognu našim borcima na frontu, koje ogroman dio tereta u pozadini nose na svojim plećima? To su pravi primjeri kakva treba da bude naša pozadina. Vojska koja ima takvu pozadinu, koja ima takvu omladinu i takve žene, mora biti nepobjediva.

Ja sam uvjeren da će Bosanska krajina nastaviti tim putem, da će i u daljoj borbi pokazati istu takvu upornost i istrajnost kao što je to pokazala do sada. Ja sam uvjeren da će u ovoj velikoj narodnooslobodilačkoj borbi gdje se pišu najslavnije stranice historije naših naroda, Bosanska krajina – njezina narodna vojska i njezina pozadina – dati sve od sebe da se ova velika borba dovede do konačne pobjede.

U novembru 1942, posle bitke za Bihać, dva puta sam posetio Vrhovnog komandanta: prvi put na Oštrelju, dok je još bio u vagonu šumske železnice, a drugi put u Bihaću, dan-dva pre Prvog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Dan koji smo mi u ono vreme s najvećom radošću slavili, godišnjicu lenjinskog Oktobra, 7. novembra, želeo sam mu lično čestitati. Ali to nije bilo moguće. Ona prva tri dana posle oslobođenja Bihaća dinamika zbivanja je bila takva da je komandant morao sve vreme biti u Štabu. Smatrali smo – a tako smo 6. novembra i pisali – da nam se »poslije oslobođenja Bihaća otvaraju široke mogućnosti daljeg napredovanja«, i to smo želeli iskoristiti. O tome kako da iskoristimo »široke mogućnosti daljeg napredovanja« želeo sam čuti i savete Vrhovnog komandanta, iako smo mi imali svoj plan.

Posetio sam druga Tita 8. novembra.

U međuvremenu, 5. novembra, drug Tito je »borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima« jedinica koje su sudelovale u bici za Bihać uputio »priznanje i pohvalu« za »junačko držanje«. Njegovu pohvalu smo dali svim brigadama, tražeći da ih komandanti bataljona pročitaju pred strojem:

»... Vi ste u tim bojevima dokazali da ste zaista dostojni potomci vaših slavni predaka, da nosite visoko zastavu narodnog oslobođenja ... Vi ste časno izvršili zapovijest Vrhovnog štaba da u čast 25-godišnjice Velike oktobarske socijalističke revolucije osvojite od neprijatelja grad Bihać i osvetite nebrojane žrtve koje su pale u tom gradu i okolini od krvničke ruke ustaških razbojnika... čestitam vam ovu najveću dosadašnju vašu pobjedu i želim nove uspjehe u vašim budućim bojevima ...«

U vagonu – radnom kabinetu Vrhovnog komandanta – bilo je toplo. U železnoj peći gorela je vatra. U uglu je nešto kucala drugarica Zdenka. Drug Stari je nešto pisao. Na njegovom radnom stolu, odmah kad uđoh, posle poz-

drava, primetio sam svoj izveštaj od 4. novembra. Neke rečenice su bile potcrtane. Uz taj izveštaj bilo je i pismo Pavia Ilica, koji je obavestavao (posle mene) druga Tita da u Bihaću »zarobljenika ima oko 1000«, da je »300 domobrana-Zagoraca predato Glavnom štabu Hrvatske, a ostalo je zadržano u logoru u selu Veliki Radić. Među njima nađen je veliki broj ustaša ... među njima jedan italijanski špijun, koji već 15 godina špijunira za račun Italije. Ima i radio-stanicu...«

Po podacima koje je imao moj Štab, neprijatelj je u Bihaću imao »oko 550 mrtvih, od toga 20 oficira, a broj ranjenih je još veći. Zarobljeno je oko 850 ...«

Na osnovu našeg izveštaja Tito je još 5. novembra poslao telegram radio-stanici »Slobodna Jugoslavija«, koja je iz Moskve pod rukovodstvom Veljka Vlahovića (dakako, uz moskovsku kontrolu) emitovala vesti o našoj borbi. Drug Tito mi je 8. novembra pročitao svoj telegram o borbi za Bihać i o tome kako »Vrhovni štab izražava zahvalnost i priznanje odvažnim borcima, komandirima i političkim komesarima... za primjerno ispunjenje zadataka i heroizam«. »Slobodna Jugoslavija« taj telegram nije emitovala, pa je drug Tito – potpisujući se starim pseudonimom Valter – protestovao:

»Zašto naši izveštaji o akcijama naših jedinica zakašnjavaju po nekoliko dana ... Naše jedinice i dalje napreduju i približuju se Bosanskom Novom. U Bihaću nije nađeno samo 550 leševa, već 1.500 ubijenih ustaša. Ali i to još nije sve. Valter.«

U telegramu »Slobodnoj Jugoslaviji« drug Tito je poimenično pohvalio samo dvadesetdvođodišnjeg studenta Ranka Šipku iz sela Očijeva kod Drvara. To je bio i naš predlog. Ali mi smo uveče 4. novembra predlagali i »da se dodijeli titula Narodnog heroja drugu Mikanu Marjanoviću«.

- Nije predviđen – osmehnuo se Vrhovni komandant.
- Drugovi su se složili da Mikana proglasimo narodnim herojem...

Baš tada je stigao čiča Janko, kao ris ljut. Još s vrata žestoko viče:

- Kakvi heroji. Banda je to, sve čoveku pokradoše ...
- Kakva banda, čiča? – uozbiljio se drug Tito.
- Ovi Kostini, Krajišnici. Konja mi ukrali...

Tito prasnu u smeh. Zagledao je čiča Janka, meri ga od glave do pete – na čiči sve novo, i uniforma i čizme, čak i opasač mu novi dali, i titovku mu novu sašili.

– Bogami, ti se uredio! A od koga ti je to ako nije od Krajišnjika! Kako si došao kad ti konja ukradoše?

Konja su čiči zaista »ukrali«. Zapravo, kako mi kasnije reče komandant 3. brigade kod kojeg je čičin konj pronađen, borci su ga jednostavno rekvirirali: konj sam, s lepim sedlom, vezan pred nekom kućom, pa oni mislili da je neprijateljski, čiča je, pre nego je njegov konj nađen, dobio drugog i na njemu je dojahao u Vrhovni štab, ali Krajišnjicima nije praštao:

– Čak su mi i naliv-pero uzeli. Ja izašao iz sobe, ostavio pero na stolu, a kad se vratih, peru ni traga. Pa onda, da me podmite, eto sašili mi ovo prnja na meni...

– Ja te bolje odjevenog ne vidjeh! – smije se drug Stari.

I ja sam se smejaio, ali pritajeno, da čiču ne rasrdim.

čiča je ostao kod Tita dok sam izlagao naše zamisli operacije i analize »širokih mogućnosti daljeg napredovanja naših snaga«.

Pre polaska u Vrhovni štab, 7. novembra imao sam sastanak s komandantima 5. i 6. brigade – Josipom Mažarom šošom i Miloradom Mijatovićem. Obojica, a i načelnik našeg Štaba Poljanac, predlagali su da što pre napadnemo Bosanski Novi »obzirom na demoralizaciju i panično begstvo neprijateljskih snaga iz sviju garnizona oko Une, s leve i desne strane«. Ocenjivali smo, na osnovu izveštaja da je – »demoralizacija zahvatila i garnizon Bosanski Novi, kao i deo neprijateljskog fronta od Bosanskog Novog ka Suhači i Miskoj Glavi«. Poljanac je odmah posle mog odlaska k Titu pisao Rodiću i Karabegoviću u Bihacu da sam ja »otišao hitno u Vrhovni štab radi podnošenja ovog predloga... s tim što bi se preko Vrhovnog štaba tražilo i učestvovanje hrvatskih brigada na Dvor«.

Vrhovni komandant je pomno saslušao predloge Operativnog štaba. Bilo je to odmah na početku našeg razgovora. Složio se sa sadejstvom brigada Glavnog štaba Hrvatske, ali »trebalo bi počekati dok oslobode Slunj«. Zagledan u kartu, pitao je što smeramo u pravcu Sanskog Mosta. Mi smo u našem Štabu prethodnog dana razmatrali i napad na Sanski Most, ali smo taj napad odgađali »iz razloga što

neprijateljske snage na sektoru Sanski Most – Ljubija, iako su pretrpele osetne gubitke, još uvek nisu demoralisane«.

Obavestio sam druga Tita da smo za 10. oktobar zakazali sastanak sa svim štabovima brigada koje su bile predviđene za operacije prema Bosanskom Novom. U popovoj kući u Srednjem Duboviku kod Krupe trebalo je da se okupe štabovi 1, 2, 3, 5. i 6. brigade. Tito se složio, ali je tražio da sa Trećom krajiškom ne računamo: već je bila u sastavu novoformirane 1. proleterske divizije pod komandom Koče Popovića i Filipa Kljajića. Odbio je i naš predlog da porušimo ostrožačku kulu:

– Sad nam treba, a posle ćemo videti – reče.

Nisam ni slutio da će u taj zamak uskoro on sam preseliti i da će u njemu boraviti sve do početka operacije »Vajs«.

Tada sam k drugu Titu došao kao komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i to je bio moj poslednji razgovor s Titom u toj funkciji. Drug Tito je, naime, 9. novembra ukinuo i Dobrovoljačku vojsku, koje zapravo na području Bosanske krajine nikad, kao zasebne formacije, nije ni bilo. Nastupila je nova faza u razvoju naših oružanih snaga.

Od golorukih boraca, eto, sada, 19 meseci posle okupacije, iako smo sve vreme bez trunke ičije pomoći, rastući isključivo vlastitom snagom, oslonjeni isključivo na naoružanje oteto od neprijatelja, stvara se Narodnooslobodilačka vojska: od partizanskih odreda drug Tito stvara revolucionarnu narodnu armiju novog tipa.

Šeta s rukama na leđima:

»Mogu smjelo tvrditi da je stvaranje narodne vojske pod ovakvim uvjetima pod kojima je mi stvaramo, jedinstven primjer u historiji!«

Rekao sam nešto o značaju Partije i radničke klase: kako je Partija velika po tome što je umela voditi mase tako da svaki narod – naglašavao sam »svaki naš narod za sebe« – bude nosilac borbe za sopstveno oslobođenje i tek onda da se svi zajedno, jedinstvenom voljom, stopimo u jedinstvo, čiča Janko se iz svega glasa nasmejao:

– Baš tako, Košta. U našoj pobedi neće biti takozvanih oslobodilaca i onih koji su oslobođeni. Svako ore svoju njivu, svak sam kleše svoju sudbinu ...

Drug Tito lista neke zapise na svom stolu. Kasnije mi je bilo jasno da je već pripremao i referat za I zasjedanje AVNOJ-a. Govori o klasno-socijalnim i nacionalnim karakteristikama NOV, koja je »instrument narodne vlasti, ali istovremeno i zajednička oružana sila svih naroda Jugoslavije, armija bratstva i jedinstva«. Konačno je našao traženi list (»Baš sam ovo noćas pisao za 'Bilten'!«).

»... Naša narodna vojska nije stvorena odozgo, putem dekreta, prisilno, nije naoružana iz fabrika, preko vojnih liferanata... Svaki borac naše hrabre narodne vojske, teškom borbom i svojom krvlju, osvojio je i osvaja svoje oružje od neprijatelja ... Stvaranje divizija i korpusa, stvaranje naše narodne vojske došlo je baš u vreme kad su za to sazreli svi uslovi, kad se za to pokazala neophodna potreba, kad su već stvorene mnogobrojne brigade i bataljoni... Stvaranjem narodne vojske stvoreni su preduslovi za operacije većeg stila, za još snažnije udarce protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih sluga ...«

Do tog trenutka nije spominjao korpuse. Meni je samo rekao:

– Operativni štab je izvršio svoj zadatak. Sad idemo na viši oblik vojne organizacije.

Mislio sam da idemo samo na divizije.

Hteo sam biti siguran:

– Druže Stari, dobro li čujem: stvaramo korpuse?

– Ovog trenutka jedan, uskoro drugi, a onda ćemo dalje...

Krajina je, odlukom druga Tita, imala čast da od svojih snaga formira prvi korpus u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Vrhovni komandant je smatrao da komandu nad novoformiranim I bosanskim korpusom treba preuzeti dotadašnji Operativni štab Bosanske krajine. Bio je izostavljen samo moj zamenik Slavko Rodić:

– • Ako smatraš da on već ima dovoljno iskustva i sposobnosti da komanduje divizijom – pitao me Vrhovni komandant.

Rodić je to, svakako, mogao. Rekao sam to drugu Titu, ali sam mu takođe rekao da je među svim krajiškim komandantima, po mom uverenju, najsposobniji Josip Mažar šoša. Učinilo mi se da u očima druga Tita vidim jedva

primetno čuđenje, ali ništa nije rekao. Založio sam se za šošu:

– Videćeš, družo Stari, malo ih je kao šoša...

Lice mu se razvedrilo:

– Pa dobro, neka bude. Dakle: Rodić i šoša ...

Komesare za obe novoformirane krajiške divizije – IV i V – predložio je sam: za IV dotadašnjeg komandanta 1. krajiške brigade Milinka Kušića, srbijanskog proletera, kojeg je Tito znao još iz užičkog perioda i 2. proleterske brigade i Iliju Došena, koji je bio Osmanov zamenik u Operativnom štabu.

Budući da je Vrhovni komandant imao dobar pregled i ostalih brigadnih kadrova u Krajini, želeo sam čuti ima li još konkretnih predloga. To je prepustio nama. Kaže pri tome:

– Odmah to reši s drugovima!

Sutradan, kad sam ja već razrađivao plan napada na Novi, potpisao je »naredbu br. 23«:

»Od oružanih snaga Narodnooslobodilačke vojske na teritoriji Bosne formira se štab I bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa. U sastav ovoga korpusa ulaze: IV i V narodnooslobodilačka udarna divizija i VI narodnooslobodilačka udarna brigada istočne Bosne. Pod komandom I bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa stavlja se i svi partizanski odredi na teritoriji Bosne...«

Trinaest dana posle toga potpisao je i »naredbu br. 25« o formiranju I hrvatskog korpusa pod komandom Ivana Gošnjaka i Većeslava Holjevca.

Tito me je' 8. novembra zadržao u svom vagonu na ručku. Bilo je prisutno još nekoliko drugova. I tu se govorilo o novoformiranom I bosanskom korpusu. Moša Pijade me je zadirkivao:

– Bogme, Košta, sad s tobom nema šale. Vele da je jadna država koja Bosne nema, a ti sad komanduješ celom Bosnom...

Meni nije bilo do šale. Bio sam prenapregnut. Na svim položajima severno od Bihaća sve naše jedinice su bile u borbenom rasporedu: negde su napadale, a na dva-tri mesta bile napadane. Sad je sve te snage trebalo usmeriti

na Bosanski Novi, kojeg je, po mojoj proceni, uza svu demoralizaciju neprijatelja, bilo teže osvojiti nego Bihać.

Posle obeda Tito je sa mnom ponovo seo uz sto prekriven kartom. Još jednom je razmatrao mogućnost napada na Sanski Most, a onda me je podsetio na naš stari plan: prodor u srednju Bosnu:

– Mi moramo uspostaviti most sa Srbijom. A to znači da se moramo učvrstiti u srednjoj i istočnoj Bosni!

Pre rastanka dao mi je nekoliko dragocenih saveta o komandovanju. Suština: kako u masi činjenica videti one najhitnije, kako u masi mogućnosti izabrati onu koja najbolje rešava probleme i najdirektnije vodi ka pobedi. Misli Vrhovnog komandanta, izlagane popodne 8. novembra kasnije sam zapazio u njegovom članku u »Biltenu Vrhovnog štaba« novembra 1942:

»Rukovođenje postaje sve složenije i zahtijeva mnogo više spremnosti i ratne vještine komandanata, koji su izrasli u procesu dosadašnje borbe, kada se primenjivala skoro isključivo, partizanska taktika ratovanja. Taktika ratovanja naše narodne vojske apsolutno mora biti kombinirana sa našom dosadašnjom partizanskom taktikom. To znači da se moramo čuvati krutih frontova, i izbjegavati ih, da moramo izbjegavati da nam neprijatelj, svojom taktikom, nametne odbranu pomoću dugačkih i rasplnutih frontova, začepeljavanje rupa itd. Naprotiv, u našoj narodnoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi već i u defanzivi...«

Druga Tita sam ponovo video dve nedelje posle ovog razgovora. Bio je u Bihaću, gde se za dan-dva trebalo održati Prvo zasedanje AVNOJ-a. Već sam o tome bio obavešten. U kancelariji ispred Titove zatekao sam čiča Janka i Rankovića. Neko je bio kod Vrhovnog komandanta. Čekao sam da me pozove. Izašao je iz svoje sobe brzo, tek nekoliko trenutaka po mom dolasku. Letimično me je pogledao. Primetio sam da mu se lice mršti i da su oči odjednom postale zasenjene:

– Pa gde je taj Košta?

Pijade i Ranković odgovoriše uglas:

– Tu je, evo ga!

Vrhovni komandant je zadržao isti izraz lica. Dugo me gleda. Bio sam utegnuto u lepoj, novoj uniformi nemač-

kog oficira. Imao sam samo našu, kozaračku kapu s velikom petokrakom zvezdom. Nisam znao zašto se Vrhovni komandant ljuti sve dok mi nije pružio ruku:

– Bogami, ja mislio da je to neki zarobljenik, a ne komandant našeg Prvog korpusa ...

Shvatio sam žaoku, i ispravno sam je protumačio.

Drug Tito je želeo da njegovi komandanti budu pristojno odeveni i da ne izgledaju šareno, da se ne odevaju kako kojem padne na pamet. Zar još u Stolicama nije sam pravio nacrt partizanske kape?

Odmah sam, još u Bihaću, dao da mi sašiju partizansku uniformu. Mislim da je to obavio Ivan Švačko. Uniforma je bila do večeri gotova. Uveče, na priredbi Kazališta narodnog oslobođenja, Vrhovni komandant me je srdačno pozdravio:

– Više ne moram pitati je li to komandant našeg Prvog korpusa ili neki zarobljeni Nemač!

Jesen 1942. godine je već dala u svim bitnim relacijama novu Jugoslaviju, i na vojnom i na političkom planu, barem što se tiče naših unutrašnjo-političkih odnosa. Međunarodna bitka za novu Jugoslaviju, začeta na određen način 1941, preciznije inicirana 1942, biće u onim okolnostima, zbog konstelacije saveznika, odgođena za II zasedanje AVNOJ-a. S jeseni 1942. godine vojna bitka je bila dobijena. »Uspjeti vojnički, ili vojnički ne uspjeti, to politički za nas znači napredovanje ili nazadovanje revolucije«. To je nama drug Tito govorio u Foči; kasnije je u nekoliko navrata ponovio istu misao. Naravno, naša akcija na vojnom planu sve vreme je bila u funkciji političke ideje, političkog delovanja, podređena liniji Komunističke partije. Ali vrlo je značajno: ne saziva Prvo zasedanje AVNOJ-a Tito kao generalni sekretar Partije, nego kao Vrhovni komandant. Ili, isto tako još pre saziva Antifašističkog veća, »Naredbu o izborima narodnooslobodilačkih odbora« (»Rješavanje opštih i svakodnevnih ozbiljnih pitanja Narodnooslobodilačke vojske i naroda oslobođenih teritorija predstavlja zadatak od sudbonosnog značaja za pobjedu narodnog oružja, te iziskuje sprovođenje pune i jedinstvene organizacije građanske i vojne vlasti u pozadini. Od čvrste povezanosti, od neumorne i svestrane djelatnosti građanskih i vojnih vlasti, od valjanosti i odanosti njihovih organa Narodnooslobodilačkoj borbi zavisi dalje razvijanje i učvršćivanje punog jedinstva pozadine i fronta, koje je

osnovni uslov pobjeda narodnog ustanka ...») potpisuje Tito kao Vrhovni komandant, a ne generalni sekretar u KPJ.

Baš u Bihaću, desetak nedelja posle oslobođenja grada, kad smo se našli uoči omladinskog Kongresa, drug Tito mi je ponovo o tome govorio:

»Vrhovni štab je samo do zasjedanja AVNOJ-a vršio i političku funkciju, rekao bih: neku vrstu državne funkcije i funkciju organizatora narodne vlasti.«

Na osnovu razgovora s drugom Titom u Bosanskom Petrovcu, na Oštrelju i u Bihaću, očekivao sam da će u Bihaću AVNOJ stvoriti i formalnu vladu nove Jugoslavije, narodnu vladu. Nisam bio na zasjedanju AVNOJ-a: vodili smo operacije kako bi Bihać bio što dublje u našoj pozadini, što dalje od bojišta. Tek u decembru sam nešto malo o tome razgovarao s drugom Starim. Video sam depešu Vrhovnog komandanta, generalnog sekretara KPJ od 12. novembra:

»Sada mi formiramo nešto slično vladi, što će se zvati Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije ...«

I video sam Kominternino – »Ne!« Drugovi iz Moskve su za me zbunjjuće reagovali:

»Ne suprotstavljajte se jugoslovenskoj vladi u Londonu... Ne pokrećite pitanje o ukidanju monarhije!«

Tito se na moj smrknuti izraz osmehnuo:

– Mi smo ih poslušali. Ipak, vladu slobodne Jugoslavije smo stvorili: to je naš Izvršni odbor AVNOJ-a. Ja sam i na zasjedanju AVNOJ-a rekao, a to i Moskvi stalno ponavljam: »mi nemamo nikakve vlasti na našem teritoriju osim naših narodnooslobodilačkih odbora, koje je sam narod stvorio!«

One jeseni, i pre nego smo ušli u Bihać, drug Tito nam je često govorio: »Ne podvlačiti više privremeni karakter vlasti NOO-a, a podvlačiti narodnooslobodilačke odbore kao organe vlasti i kao klicu i osnovu buduće narodne vlasti.«

U decembru, dvadeset i sedmog, s drugom Titom sam bio na Prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije. Omladinci su me visoko uzvisili: s drugom Titom, zajedno s članovima CK KPJ, sa vođama savezničkih država, s Vrhovnim štabom i Predsedništvom AVNOJ-a izabrali su me u počasno Predsedništvo Kongresa. U prvom, svečanom delu, govorili su Tito, Ranković, dr Ribar i Kata Pej-

nović. A onda je Lola neočekivano prozvao mene. Sta sam mogao reci posle druga Tita? Omladina počela skandirati, Lola mi rukom pokazuje mesto za govornicom, a ja, zaista zbunjen, i dalje sedim. Tada me drug Tito prijateljski grunu u rame:

– Hajde, Košta, omladina je nestrpljiva!

Kratko sam govorio: uglavnom o herojstvu omladine u redovima naših brigada. Ako se ne varam, ponovio sam i Titovu misao: »Ogromna je zasluga mlade generacije, što je naša vojska osvijetlala lice pred čitavim naprednim svijetom.«

Krajem 1942. godine mnogo sam govorio s drugom Titom o Krajini, njenim brigadama, o njenom narodu. Tito je zaista o Krajini i Krajišnicima imao najlepše mišljenje. Pa kad sam mu uoči Nove 1943. godine, preneo molbu Štaba i divizijskog komiteta Četvrte krajiške udarne divizije, složio se da razgovara sa šošom i da prvom prilikom, čim nađe vremena, izvrši smotru divizije. Početkom januara Tito mi je javio da će smotru izvršiti 7. januara.

Kao mesto smotre izabrali smo selo Srpsku Jasenicu, podgrmečko mestašce na putu Krupa – Sanski Most.

Nikad do tada nisam video toliko slavlja. Činilo mi se kao da je došao sav narod Podgrmeča. Neki su stigli čak i iz kozaračkih sela: i zbog smotre svojih mladića svrstanih u četiri bataljona Pete kozaračke i u mnogim bataljonima Druge krajiške, ali i zbog mitinga, u nadi da će videti samog Tita. Kozarčani su snažni, siloviti svi sa svojim čuvenim kožnim kačketima, čudesno izgledaju. Naherili kape, kose izvukli pa čuperci lepršaju, padaju im po ušima, na bluze i šinjele zakačili nekakav limeni nakit, nešto kao odlikovanja samima sebi dodeljena. Već sam ranije šoši zbog toga prigovarao, a on je samo slegao ramenima:

– I sam ih grdim, ali džabe ...

Slika naroda je neopisiva. Sve što su devojke i žene krile u svojim škrinjama, sve lepo i čisto, njihova svadbena ruha, njihove najlepše haljine, njihove još nenošene marame – sve su sad izvukle i stigle u Jasenicu najsvečanijeg izgleda. Taj divni narod, nikad ranije toliko zanosan, uvek je pratio svoje borce – i u juriše, i na svetkovine. Znao je narod Podgrmeča, da sve tri brigade odmah posle smotre, posle parade i obaveznog kozaračkog kola, ravno iz kola odlaze na bojišta – Šesta prema Bosanskom Novom, a Druga i Peta preko Sane i Kozare u pravcu Klačnice i Liječca Polja.

Svu noć je padao sneg. Masivni Grmeč je bio zaogrnut u belo. Gore, u snezima, u suroj planini, nastali su i živeli čudesni partizanski gradovi sa fabrikama i bolnicama. Na

smotru smo u Jasenice pozvali i njihove predstavnike: došli su iz svih grmečkih bolnica (uredio ih je dr Vaso, sve ih obukao u belo, crvene krstove im navukao na rukave, postrojio ih pored boraca i ponosno šeće ispred njih, brižan kao otac). Došli su i predstavnici fabrika iz Međugorja. Putevi su bili u sneg zavejani, ali nikakvo nevreme ne bi bilo moglo 7. januara 1943. godine zaustaviti narod Podgrmeča da se naprosto svali u malo jaseničko polje. Narod se probijao kroz snežne nanose u kolonama, s barjacima i transparentima, na skijama, sa cokljama, na saonicama, sa konjskom zapregom; išao je neumoriv, i pevao, silovito i preglasno, ne baš sasvim usklađeno, onako kako samo Krajina znade pevati. Od rane zore pristizale su kolone. Tu je sve organizovano. Partijska organizacija okruga Podgrmeč, kojom je rukovodio Šefket Maglajlić Mirko, funkcionisala je u pozadini, kao i u vojnim jedinicama naoružanog naroda prvorazredno. Tu zaista nikakve vlasti nije bilo osim vlasti narodnooslobodilačkih odbora. Antifašistički front žena, omladinska organizacija, pioniri – sve je to bilo antifašistički, narodnofrontovski postrojeno i sve je disalo jednim dahom, jednim zanosom, istom nepokolebljivošću s pogledom u nikad posumnjanu pobjedu. I mada sam i ranije bezbroj puta Šefketu Maglajliću, ne toliko rečju koliko ponašanjem, čestitao na takvom uspehu, onoga januarskog jutra stegao sam ruku:

– Druže Mirko, bravo: ovo se zove revolucija!

Kako je stizao narod, tako se prikupljala i šošina divizija. Bataljoni Ratka Martinovića, Miloša Šiljegovića i Milorada Mijatovića stizali su u troidovima i četveroredovima, raspevani, kao i uvek jači od svakog bremena koje ih je pritiskivalo. Postrojavajući se na zasneženoj poljani ispred jaseničke osnovne škole, sto-dvesta metara dalje od lušcipalanačko-krupske ceste, na severoistočnoj grmečkoj padini, tapkali su na mestu i duvali u prste da ili zagreju.

Tribina je uređena na nevelikom balkonu zgrade osnovne škole. Polje je ispod škole, prema crkvi. Pre 9 sati sve jedinice su bile u stroju, a od Potkalina, Zalina, Gudovca, Suvaje i Gorinje još odjekuju pesme naroda, koji se u zbijenim kolonama spušta na jasenovačku zasneženu poljanu.

Jutro je bilo pritismuto sumaglicom. Strahovito hladno, jedva se diše. Kasnije, tokom dana, bilo je i snega; padao je u krupnim pahuljicama, u talasima.

Bio sam onog jutra, očekujući Vrhovnog komandanta, ponosan.

Takvu Krajinu nije se moglo ne voleti. Narod je onaj bio kao i njegova vojska: sve daje, a traži samo krajnje neophodno, ostavljajući jednom drugom, budućem vremenu da to obilato nadoknadi.

Drug Tito je stigao u 9.30.

Ispred kola Vrhovnog komandanta (bio je to onaj auto što sam mu poslao iz Bihaća 4. novembra) motorbiciklist, a iza Titovog auta još jedan. U prvim kolima, osim Tita, bio je predsednik Izvršnog odbora AVNOJ-a dr Ivan Ribar i član toga odbora i Vrhovnog štaba, pop Vlado Zečević, koji nikad nije propuštao priliku – sam je to govorio – da ode među krajiške ratnike, ako je to ikako bilo moguće. Đuro Pucar, Osman Karabegović, Šefket Maglajlić, šoša, Milinko Kušić, Slavko Rodić, Ilija Došen, predstavnici podgrmečkih sreskih narodnooslobodilačkih odbora – nas dvadesetak, sačekali smo kolonu Vrhovnog komandanta i predsednika našeg stvarnog svenarodnog parlamenta na cesti, kod jasenovačke raskrsnice. Drug Tito je iz kola izišao zagrnut nekom pelerinom, pa je odmah počeo trljati ruke zbog hladnoće. Bio je u onoj svojoj sad već svima po fotosima žorža Skrigina poznatoj tamnosivoj uniformi s kaišom preko desnog ramena, opasačem utegnuto, i s pištoljem na opasaču. U levoj ruci je nosio automat, kojeg, izišavši iz kola, predade jednom od pratilaca. Srdačno, neposredan kao i uvek, pozdravio se sa svima, a onda se obratio predsedniku seoskog narodnooslobodilačkog odbora:

– Valjda ćemo se negdje malo zagrijati?

Za to je već bila pripremljena velika učionica jaseničke škole. Po zidu parole i Titova slika. Skojevke, porumenjele, u prvi mah zbunjene, nude nas čajem. Drug Tito je hteo znati koje su sve jedinice na smotri.

– Kompletna Četvrta divizija – rekoh. – Nema samo nešto boraca, koje je šoša ostavio na položajima...

Dok smo pili vrući lipov čaj, a neki pri tom i rakiju, došao je komandant Druge brigade Ratko Martinović. Bili smo u blagom žagoru, razgovorljivi, ali kad Ratko uđe i komandantski stade da raportira pred drugom Titom, svi smo ućutali. Titu je milo videti komandanta vojničkog izgleda, pravog borca. Ustaje i rukuje se. Martinović se

onda redom zdravi sa svima, pa tako i s Vladom Zečevićem. Zastao je pred njim:

- Što, brate pope, ne obriješ bradu?
- Ne brzaj, Martinoviću. To je jedina brada koju svi čuvamo. Brada zadatka – nasmejao se Vrhovni komandant.

Kratko smo se zadržali na čaju. Prvi je ustao drug Tito, čim je primetio da su šoša i komandanti brigada izašli. Vrhovni komandant se obratio Pucaru i meni:

- Borci se smrzavaju. Hoćemo li?

Čim smo izašli i zaputili se preko poljane prema postrojenim brigadama odjeknula je snažna šošina komanda:

- Divizija, mirno! – a onda je zaredalo s jedne i druge strane tribina: »Brigada mirno!« »Bataljon, mirno!« ...

šoša hodom čoveka krajnje odlučnosti, hodom koji uliva poštovanje, čvrsto gazi prema nama. Išao sam odmah iza Tita, kako je to već običaj u vojsci, šoša kratko raportira, a onda, idući uza me, dva koraka iza Vrhovnog komandanta, obilazimo četu po četu, bataljon po bataljon, sve do poslednje jedinice – do artiljerijskog haubičkog diviziona – gde se drug Tito malo duže zadržao. Tu se i rukovao s komandantom, diviziona, rudarskim inženjerom Antom Kraljevićem. Iz grupe »civila« koji su išli iza nas, tada se izdvojio dr Ribar. Nasmijan, prišao je komandantu Kraljeviću. Dugo i prisno se grle. Predsednik Ribar nam objašnjava:

- Znamo se iz Đakova. Njegov mi je otac prijatelj. Čestita familija.

Haubički divizion smo formirali 5. decembra. Ante Kraljević je bio komandant, a Stanko Vasiljević politički komesar. Divizion je imao tri baterije po dve haubice 100 mm M. 14/19 – to je bio prvi divizion korpusne artiljerije u Narodnooslobodilačkoj vojsci. Za sve haubice nismo imali dosta teglećih konja, pa smo za jednu bateriju upotrebljavali volovsku vuču. Kad sam to rekao Vrhovnom komandantu, osmehnuo se:

- Važno je da ih ljudi ne moraju vući!

Jedan među nama je sve vreme išao s tekom i olovkom u ruci – Nikica Pavlić, naš neumorni propagandist. Zapisuje svaku Titovu reč. U februaru 1943. sve što je toga dana zapisao objavio je u maloj brošuri »Tito Krajišnici-

ma« (bilo je to izdanje našeg »Bosanskog udarnika«). Zapisao je tada:

»U stavu mirno Četvrta divizija pozdravlja dolazak druga Tita. Komandant divizije a za njim i komandanti brigada podnose raport Vrhovnom komandantu. U pratnji druga Koste, komandanta Prvog bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa, dr Ivana Ribara, prote Vlade Zečevića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ Đure Pucara – krajiškog Starog, Slavka Rodica, komandanta Pete divizije i Ilije Došena, politkomesara Pete divizije, drug Tito obilazi postrojene jedinice Četvrte divizije, toplo se osmjehuje ponosan na borce i na njihov ponos, na njihove trofeje – topovske baterije diviziona.

Na tribini okićenoj ćilimima i udarničkim zastavama drug Osman Karabegović, politički komesar Prvog bosanskog narodnooslobodilačkog udarnog korpusa kratkim govorom pozdravlja druga Tita:

Junački Vrhovni komandante, pozdravljam te u ime čitave krajiške vojske koja već mjesecima, od dana porobljavanja naše domovine, vodi junački boj za slobodu... Ovaj veliki dan napaja nas novom snagom za nove borbe. Krajiška vojska voli svoga vođu i ona je spremna da sve žrtvuje za narodno oslobođenje.«

A zatim je glasom punim vizionarskog pouzdanja, glasom jednostavne odlučnosti, s mnogo poštovanja i s mnogo izraza ljubavi na Krajinu i njene ratnike, progovorio naš Vrhovni komandant. Kad on kaže – »Meni je neizmjerena čast i osjećam veliku radost što vas mogu pozdraviti« – vidim po licima mrkih ratnika, vidim po licima još nestasalih curetaka, po očima starih Krajišnika i njihovih žena, kako raste ponos u njima, pa se iz grla njihovih prolama dugo, toplo, kao izraz beskrajne ljubavi zanosno:

– Živio drug Tito!

– Tito nam govori:

»... Vi ste postigli velike pobjede i uspjehe u borbi, vi ste svojom borbom zadivili cio svijet. Vi ste znali da razlikujete krivce od nedužnih, vi ste znali da odvojite krvnika Pavelića i njegove ustaše od poštenog hrvatskog naroda – i to je takođe jedna velika vaša zasluga u današnjoj borbi. Svi naši narodi danas čvrsto stoje u bratskoj zajednici i zato se uspjesi i postižu ...«

Počelo je opet snežiti. Osim povremenih kliktaja oduševljenja sav onaj narod i vojska na utabanom snegu čute.

Svi s beskrajno mnogo poštovanja i pažnje slušaju reči najmilijeg gosta:

»Mi se danas ne borimo samo za uništenje fašističkog osvajača, već i za našu srećniju budućnost. U Krajini nema čovjeka koji bi želio da se povrati ono što je bilo ... Mi smo pokoljenje koje pati, ali mi smo ti koji našim potomcima stvaramo bolji i srećniji život. Narod je stvorio svoju vojsku, da mu ona ostvari mir za uvijek a to će biti samo onda ako se narod i dalje bori i ako zadrži vlast u svojim rukama. Mi nećemo nikada dozvoliti da se ikada povrate na vlast oni tipovi koji će naše sinove i kćeri bacati u nesreće, ratove — za svoje sebične interese...«

Posle Vrhovnog komandanta, govorio je dr Ribar: bila je to bujica oduševljenih pozdrava Krajini i naznačavanje budućnosti na programu kojeg je stari političar prihvatio od komunista:

»Dragi moji Krajišnici, radujem se skupa s vama što ćemo u oslobođenoj domovini moći svi skupa, u bratstvu Srba, Muslimana i Hrvata, da produžimo dobar i bolji život, da produžimo živjeti za sebe, a ne za kojekakve siledžije koji su nas tukli, mučili, ubijali, kojima smo sa strahom dolazili. Vi ste ti koji danas u opštinama i srezovima preuzimate vlast, vi u prvom redu, jer ste se spremili da sami vodite svoje poslove, da sami upravljate svojom sudbinom.«

A kad je na tribinu izišla seljanka iz Jasenica, član podgrmečkog okružnog odbora AFŽ-a, Danica Medan, pa kad je svojim jednostavnim rečnikom (»Mi žene radujemo se da sarađujemo od početka u ovoj našoj svetoj borbi. Samo sa našim prvim herojem Titom i narodnom vojskom mi ćemo doći do naše slobode i raskinuti dvostruke lance koji nas stežu. I dosad mi smo žene radile, ali se nismo čule. Danas, ja kao seljačka žena mogu izaći pred druga Tita i vojsku i reći ove seljačke riječi: družo Tito, mi se nadamo da nam se priznaju naše žrtve, muke i stradanja...«), iskazujući svakom nijansom samu ljubav, ali i odlučnost tipičnu za krajiške žene, svi smo bili tronuti. Na završetku govora, predala je drugu Titu krajiški vuneni džemper, svatovsku vezenu košulju, prsluk, šal, čarape i rukavice, a borcima kaže:

— I za vas smo spremile darove, sinovi naši junački!

Tada su ponovo odjeknule komandirske i komandantske komande. Sve se na poljani prekrivenoj vojskom i naro-

dom stišalo. Počeo je defile jedinica Četvrte krajiške divizije. Nikica Pavlić je o tome tada zapisao:

»Krenule su brigade, bataljoni, topovi, bolničari sa nosilima, vodovi za vezu, komore, krenula je krajiška vojska juriša i nad njom su zalepršale zastave, zaigrale tople oči mladosti i ljubavi za životom, zaiskrili osmjesi na opaljenim, otvrdlim licima. Sustizali se redovi nenavikli na paradni korak nego na kolone po jedan, na prikradanja, razvijanja u strijelce, juriše, kretali kroz redove oduševljenog naroda, u buri klicanja, ponosni vojnici slobode, na čelu sa komandantom divizije drugom šošom Mažarom i politkomesarom drugom Milinkom Kušićem.«

Posle defilea napustili smo tribinu (balkon školske zgrade) i ušli u veliku školsku dvoranu. Bila je, kao i balkon, iskićena ćilimima i slikama. Posvuda parole: pozdravi Titu i antifašističkoj borbi. »Ulazak druga Tita«, zapisuje Nikica Pavlić, »pozdravili su prisutni stojeći neprestanim ovacijama. Klicalo se našoj vojsci, drugu Titu, Starom, Kostu, Osmanu i ostalim istaknutim borcima...« Afežejka iz Rujiške, Darinka Vejnović, od onih Vejnovića koji su u oktobru ugostili čitav Prvi bataljon Pete kozaračke, a kasnije će jednom prilikom ugostiti kompletnu brigadu, u ime žena svoga sela dočekala je Tita s darovima. Tito je tronut, uz prvu čašu koju su mu nasuli, govori:

»Sve ovo što sam ovdje doživio duboko me dira. Narod se ne vara ako ima povjerenja u naše vodstvo. Mi nikada nismo išli za politikanstvom, nego samo za oslobođenjem naroda. Nikada nisam sumnjao u vjernost naših boraca i vaše riječi mi padaju kao veliko zadovoljstvo, ali i kao velika briga. Mi smo uvijek bili obavezni da vodimo naše borce do uspjeha. Ne može biti dana ni noći a da mi ne mislimo na svoje dužnosti. Moramo biti svjesni da borba traži i žrtava. Ali mi moramo voditi borbu tako da barem sačuvamo cvijet našeg naroda, one koji će izgrađivati buduću svijet... Mi smo uvijek vjerovali u Krajinu i ti tome se nismo prevarili...«

U školskoj dvorani bio nam je priređen ručak. Isto takav ručak narod je pripremio i za vojsku. Doneseni su tovari hrane. Hieb je danima pečen, pa praščići, razna pečenja, gibanice i pite... I rakije je bilo, jer kako bi Krajina bez rakijice.

Baš kad je Tito ušao u dvoranu, ispod Grmeča su zapucale starinske duplice, a onda je javiše i karabini naših

boraca. Ona poljana između Jaseničke crkve i škole potrese se od silovite pucnjave. Pucalo se iz pušaka i pištolja, iz automata i mitraljeza. Drug Tito zastade, ali i neokrećući se – produži dalje. Neko iz naše grupe zbuđeno zatraži:

– Naredi, šoša, da to prestane!

Tito se okrenu šoši:

– Neka Krajišnici pucaju. Oni znaju i oteći od neprijatelja ono što potroše ...

Na ulazu u školu pripremljena je još jedna smotra. Tamo su bili postrojeni osmogodišnjaci i devetogodišnjaci, deca Kozare, ratna siročad. Bilo ih je oko sedamdeset. Kad ih je Četvrta kordunaška oslobodila iz logora u Jastrebarskom, u Jasenici im je organizovan dom. Na ulazu u školu, u njihov novi dom, komandir njihov, otresit dečarac, jedini među njima s pravom puškom, talijankom, piskavo je komandovao:

– Mirno! – onda je zabacio pušku na rame, stao pred Tita:

– Druže komandante, pionirska četa Kozare na raspolaganju je Vrhovnom štabu!

Tito jedva suzdržava smeh. Pozdravlja se s pionirskim komandirom. Deci kratko govori o patnjama naše dece, da patnji ne bude u budućnosti. Kad htjede ući u školu, eto opet onog njihovog komandira za njim. Ovoga puta skinuo pušku, drži je uz nogu:

– Naredi, druže Tito, da me šoša primi u vojsku...

Kasnije su, do kraja rata, svi ti dečaci ušli u jedinice, ili su bili kuriri u pozadini, pri komitetima i odborima.

Na ručku u školi, osim članova štabova, bili su i delegati svih bataljona: najbolji borci glasanjem izabrani. Tek što sedosmo za sto, priređen u obliku potkovice, žene i skojevke svakom od nas staviše u stilu običaja onoga kraja beli ručnik preko ramena. Tito se smeja:

– To mu nešto dođe kao vjenčanje vojske i naroda...

Popodne je drug Tito sa svima nama izašao među narod i borce. Preko polja, po utabanom snegu, vijalo se neizmerno kozaračko kolo. I drug Tito je igrao, i sav se Podgrmeč otimao ko će do njega u kolu da se uhvati. Drugovi su Vrhovnog komandanta u nekoliko navrata podsećali da je već vreme da krenu, da će zanočiti, da su putevi opasni, a on je na sve to imao samo jedan odgovor:

– U Krajini sam ja uvijek siguran.

Rastali smo se kasno uveče 7. januara 1943. godine.

Dvadeset dana kasnije opet sam video druga Tita. Tad su već bile počele zimske operacije okupatorsko-kvislinških trupa na slobodnu teritoriju Bihačke republike površine oko 50.000 km². Tito me pozvao u Drvar na komandantsko savetovanje, koje je održano poslednjeg dana januara pored pećine, u Mandić-pilani. Iz zamka *Ostrožac*, gde je bio zajedno sa Vladimirom Nazorom, Vrhovni komandant je stigao u Drvar 25. januara.

Na Putu iz Luči Palanke preko Grmeča prolazio sam kroz Driniće, gde su bile naše bolnice i štamparija Centralnog komiteta KPJ. Kratko sam se zadržao u komandi bolnice. Naredio sam da se svi ranjenici što pre evakušu. Moglo se očekivati svakog trenutka bombardovanje. Kad sam se sutradan tuda vraćao, saznao sam da su ranjenici blagovremeno izneseni iz kuća. Da su ostali još samo nekoliko sati, svi bi nastradali, jer su avioni nekoliko sati bacali bombe po zgradama u kojima su do maločas bili ranjenici.

Na putu prema Drvaru prolazio sam pored hiljada i hiljada izbeglica s Korduna, iz Banije i Like. Sve živo je bežalo pred okupatorom i izdajom. Narod je bio i go i bos na snegu. I gladan, danima bez topla obroka. Drvar je bio krcat izbeglica. Baš kad sam stigao u Mandić-pilanu, drug Tito je naređivao intendantu Vrhovnog štaba da sve rezerve hrane iznese i podeli gladnom narodu. Intendant je bio krenuo da izvrši zadatak, kad se drug Tito setio:

— Ne zaboravi one smokve koje su mi poslali iz Dalmacije. Podijeli ih djeci iz zbjega!

To je bio najhumaniji komandant. Sećam se da je u nekoliko navrata i od mog štaba, i od partijskih rukovodstava, i od narodnooslobodilčke vlasti zahtevao da sve što imamo damo narodu. Imam sačuvana dva njegova naređenja. Jedno od 19. novembra — »Vrhovni štab NOV i POJ odredio je iz svojih vojnih sredstava 2,500.000 kuna kao pomoć stanovništvu sela: Donje Vukavsko, Gornje Vukavsko, Janj, Počgorije, Pljeve, itd., koja su popaljena i opljačkana od ustaša, Nijemaca, pomoću izdajničkih četnika Draže Mihailovića, odnosno Drenovića, Radića i drugih« — i drugo od 2. januara 1943. — • »da se izda iz vojnih sredstava Vrhovnog štaba jedan milion kuna kao pomoć siromašnom stanovništvu Kozare«.

Na savetovanju poslednjeg januarskog dana 1943. godine drug Tito je izneo osnovne konture svog plana ofanzive prema Neretvi. Govorio je o tome kako Operativna grupa

Vrhovnog štaba treba prodreti u istočne predele zemlje. Ja sam dobio zadatak da obezbedim ofanzivu Operativne grupe, da sa svojim divizijama i odredima čvrsto držim položaje dok se narod i ranjenici, kojih je iz dana u dan sve više, ne evakušu. Na svim pravcima bili smo strahovitim snagama napadnuti. Preko 120.000 neprijateljskih vojnika nadiralo je na Bihačku republiku. Nemci su u tom periodu bili prisiljeni da u borbi protiv narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije angažuju preko 30 divizija. Fašistička Italija ni na jednom bojištu, čak ni u Severnoj Africi, nije držala toliko svojih trupa kao u Jugoslaviji. U zimskim operacijama januara 1943. Nemci i Italijani su angažovali protiv nas više vojnika nego protiv anglo-američkih snaga u bici kod El Alamejna.

Na savetovanju je drug Tito ponovo govorio o Krajini i njenom narodu. Kaže:

– Ja vjerujem da će Prvi bosanski korpus izvršiti sve zadatke i osigurati mogućnost proleterskim divizijama da izbiju na Neretvu ...

U to vreme Krajini je zbog njene »upornosti i doslednosti davao veliko priznanje«. Govorio je kako »dosljednost Krajišnika u ovoj borbi daje primjer i ostalim krajevima naše zemlje da isto tako odlučno i uporno nastave svoju borbu protiv okupatora i svih izdajnika«. Bili smo ponosni, i mi koji smo na svoj način postali Krajišnici, deleći njihovu sudbinu, kad je drug Tito govorio:

»Krajiški borci zauzimaju jedno od prvih mjesta, kako po svom junaštvu tako i po svojoj izdržljivosti. Naše krajiške brigade izvršavaju bez pogovora i najteže zadatke ... Isto tako divne primjere kakve pokazuju naši krajiški borci na frontovima, pokazuju i naša krajiška omladina i naše krajiške žene u pozadini...«

Titovo izlaganje u Drvaru i ovog je puta otvaralo, uza svu težinu situacije, jasne perspektive na uspeh. Dajući nam zadatke, tražio je inicijativu. Za njega su i starešina i borac stvaralačke ličnosti, a ne samo oni koji moraju neumitno izvršavati drugde osmišljeni, ponekad čak i nerealni zadatak. Takođe je pokazao umeće velikog vojskovođe koji ide u ofanzivu i u uslovima najnepovoljnijeg odnosa snaga. Govorio je i o mogućnosti da izgubimo svu slobodnu teritoriju, ili da je delimično izgubimo. Ali »svaki naš gubitak neke teritorije mora u isto vrijeme značiti dobitak nove, još veće i važnije teritorije«.

Bio je već deseti dan okupatorsko-kvisli.nške ofanzive. Naše snage su uspešno držale najvažnije pravce i neprijatelj je s velikim zakašnjenjem realizovao svoj plan operacije »Vajs I«. Tek kad smo ocenili da povlačenje naših snaga s jednog položaja neće poremetiti našu osnovnu koncepciju koja je bila zamišljena kao delimična odbrana slobodne teritorije s istovremenim ofanzivnim prodorom na istok, naređivali smo našim jedinicama da se rokiraju, da izvedu manevar, da se prebace na nove položaje, ili u neprijateljsku pozadinu i da ga napadaju s leđa. Tako smo se bili povukli i iz Ključa. Rekao sam to drugu Titu:

– Više ne držimo Ključ.

U prvi mah je bio zamišljen. On obično šeće kad razmišlja, kad traži rešenje, kad mu neprijateljski plan poremeti njegovu prethodnu zamisao. Tako je uradio i ovoga puta. Šeće s rukama na leđima, glava mu nisko pala na grudi, ramena povijena. A onda se naglo prene – i svi mi znamo da je drug Stari našao izlaz:

– Ako smo izgubili Ključ – onda ćemo izići kroz Prozor! – kaže, i smeje se pri tome. I mi smo se nasmejali: kad nemaš izlaz kroz vrata, dobro dođe i prozor.

Plan, kojeg je Tito razradio još u novembru, ona odluka da s Operativnom grupom prodire na istok, u osnovi ni u novonastaloj situaciji, kad smo se našli na udaru deset puta jačeg neprijatelja, tehnički neuporedivo nadmoćnijeg, nije izmenjen. Samo sad to više nije bio prodor »na drugu stranu Vrbasa«, u centralnu, pa istočnu Bosnu, nego protivofanziva grupe divizija u smeru jugoistoka, kroz Hercegovinu za Sandžak i Crnu Goru – prodor koji će doneti blistavu pobedu na Neretvi, slom glavnine snaga Draže Mihailovića i epopeju Sutjeske. Za to vreme mi smo, u Krajini, izgubivši u prvi mah veliki deo slobodne teritorije, do proleća ponovo imali svoju »republiku« – teritoriju veliku kao i u jesen 1942. godine, pa i veću.